

ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ КОМІЧНОГО В РОМАНІ Б. БРЕХТА "ДІЛА ПАНА ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ"

У статті зроблено спробу виявити різновиди сміху і дати їм літературознавчу характеристику, а також з'ясувати, за допомогою яких засобів відбувається їх творення, щоб пояснити художню природу комічного, властиву саме цьому твору видатного німецького письменника. За основу дослідження взято оригінальний текст та його український переклад. Теоретичні міркування ґрунтуються на аналізі існуючих у сучасному літературознавстві тверджень щодо художніх особливостей творчості Б. Брехта, зокрема щодо властивостей його сміху, який часто окреслюється дослідниками як художній прийом, що виконує функцію вираження ідеї твору. Свої думки з цього приводу автор статті доводить та ілюструє відповідними цитатами з тексту роману. Оскільки сміх у творі справді має ідейне підґрунтя, то у статті приділено увагу також особливостям втілення ідеї твору за допомогою художніх фігур, які за своєю суттю є різновидами комічного. Ідейне тло роману Б. Брехт засновує на рівні реплік, думок персонажів, на рівні дії, сюжету, художніх образів, зокрема описів природи. Попри незавершеність цього роману, його ідея чітко окреслена Б. Брехтом. Розвинена ж вона за допомогою різних видів сміху: від прихованої іронії та гумору до гротеску та їдкої сатири і, як твердять дослідники, подекуди до сарказму та сардонічного сміху. Автор статті доводить, що сміх у романі Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря" еволюціонує, та робить припущення: за умови завершеності цього твору, сміх зазнав би нових перетворень та трансформацій і наприкінці оповіді, можливо, дійшов би до свого апогею, що на рівні сюжету збігалось б із моментом остаточного розвінчання міфів про Цезаря, в образі якого прочитується сатира на меркантильний, продажний світ та брудну і замішану на грошах політику. Ще однією особливістю ідейного тла цього сатиричного роману є те, що попри трагічну суть будь-якої війни (в романі йдеться про різні війни, які велися римлянами), Б. Брехт знаходить художні засоби, щоб висміяти навіть війну і те, що на ній відбувається. Він також вщент руйнує створені історіографією міфи про великі завоювання та великих завойовників, зводячи нанівець пафосність, якою оповиті оповіді історіографічних джерел про Рим та його правителів, зокрема показує ницість завойовників і при цьому не відходить від комічного реєстру своєї оповіді.

Ключові слова: комічне, сміх, гумор, сатира, іронія, гротеск, сарказм, сардонічний сміх, художні засоби, ефект несподіваного, гіпербола, літота, просторіччя, антитеза, риторичне запитання, фразеологізм, лексема, ідея.

О. П. Pryshchepa

MEANS OF CREATING THE COMIC IN B. BRECHT'S NOVEL "THE BUSINESS AFFAIRS OF MR JULIUS CAESAR"

In the article, the author makes an attempt to identify the laughter types and to give them a literary characteristic, as well as to determine the means used for their creation in order to explain the artistic nature of the comic, being a peculiarity of this work of the outstanding German writer. The research is based on the original text and its Ukrainian translation. The theoretical considerations rely on the analysis of existing in modern literary studies statements regarding the artistic features of B. Brecht's work, in particular

regarding the properties of his laughter, which is often outlined by researchers as an artistic trope that performs the function of expressing the artwork idea. The author of the article substantiates and illustrates her reflections with relevant quotations from the text of the novel. Since the laughter in this work actually has an ideological basis, the peculiarities of the embodiment of the work idea with the help of artistic figures, which in their essence are varieties of the comic, are paid a special attention to. B. Brecht builds the ideological background of the novel by means of characters' remarks and thoughts, action, plot, as well as at the level of artistic images, the descriptions of nature in particular. Despite the incompleteness of this novel, its idea is clearly outlined by B. Brecht. It is developed with the help of various laughter types - from hidden irony and humour to grotesque and caustic satire and, according to researchers, sometimes to sarcasm and sardonic laughter. The author of the article proves the evolving nature of laughter in B. Brecht's novel "The Business Affairs of Mr Julius Caesar" and also makes an assumption: under the condition of this work completeness, laughter would have undergone new alterations and transformations and, at the end of the story, it would have potentially reached its apogee. On the plot level it would coincide with the moment of the final debunking of the myths about Caesar, in whose image one can read a satire on the mercantile, corrupt world and dirty politics drenched in money. Another peculiarity of the ideological background of this satirical novel is the fact that despite the tragic nature of any war (the novel deals with various wars waged by the Romans), B. Brecht finds artistic means to ridicule even the war and everything occurring around it. He also completely destroys created by historiography myths about great conquests and great conquerors, nullifying the pathos in which the narratives of historiographical sources about Rome and its rulers are shrouded. He shows in particular the conquerors' baseness and at the same time does not deviate from the comic register of his story.

Key words: the comic, laughter, humour, satire, irony, grotesque, sarcasm, sardonic laughter, artistic means, the effect of the unexpected, hyperbole, litotes, colloquialism, antithesis, rhetorical question, phraseological unit, lexeme, idea.

O. P. Pryschtschepa

DIE MITTEL ZUR DARSTELLUNG DES KOMISCHEN IM ROMAN "DIE GESCHÄFTE DES HERRN JULIUS CAESAR" VON B. BRECHT

Der Artikel befasst sich mit der Identifizierung der verschiedenen Arten des Lachens und deren literarischer Charakteristik sowie der Frage, wie sie entstehen. Die Autorin versucht, in dem Roman die verschiedenen Arten des Lachens aufzudecken und ihnen literarische Charakteristik zu geben, sowie das herauszufinden, mit welchen Mitteln ihre Schöpfung erfolgt, um den künstlerischen Charakter des Komischen zu erklären, der für dieses Werk des prominenten deutschen Schriftstellers charakteristisch ist. Die Studie basiert auf dem Originaltext und seiner ukrainischen Übersetzung. Theoretische Überlegungen basieren auf der Analyse der in der modernen Literaturkritik vorhandenen Aussagen zu den künstlerischen Besonderheiten des Werkes von B. Brecht, insbesondere hinsichtlich der Eigenschaften des Lachens, das oft von Forschern als künstlerische Technik beschrieben wird, die die Ideenausdrucksfunktion des Werkes erfüllt. Die Autorin des Artikels stellt seine Gedanken zu diesem Thema vor und illustriert sie mit entsprechenden Zitaten aus dem Text des Romans. Da das Lachen in diesem Werk wirklich eine ideologische Grundlage hat, achtet der Artikel auch auf die Besonderheiten des Ideenausdrucks in diesem Werk mit Hilfe von künstlerischen Figuren, die im Wesentlichen Spielarten des Komischen sind. B. Brecht gründet den Gedankenhintergrund auf der Ebene der Repliken, der Gedanken der Charaktere, auf der Ebene der Handlung, des Sujets, der künstlerischen Bilder, insbesondere der Naturbeschreibungen. Trotz der Unvollständigkeit dieses Romans wird seine Idee klar von B. Brecht definiert. Diese Idee wird mit Hilfe verschiedener Arten des Lachens dargestellt: von versteckter Ironie und Humor zu Groteske und Satire und, wie die Forscher sagen, manchmal zu Sarkasmus und sardonischem Gelächter. Die Autorin des Artikels beweist, dass sich das Lachen im Roman "Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar" von B. Brecht entwickelt, und macht folgende Vermutung: Wäre dieses Werk

beendet, hätte das Lachen neue Veränderungen und Transformationen erfahren, und am Ende der Geschichte hätte es wahrscheinlich seinen Höhepunkt erreicht, sodass es auf der Ebene der Handlung mit dem Moment der endgültigen Offenbarung von Mythen über Caesar übereinstimmen würde, in dem die Satire auf merkantile, verkäufliche Welt und schmutzige bestechliche Politik deutlich gerichtet ist. Ein weiteres Merkmal des idealen Hintergrunds dieses satirischen Romans ist, dass B. Brecht trotz des tragischen Wesens jedes Krieges (der Roman bezieht sich auf verschiedene Kriege, die von den Römern geführt wurden) künstlerische Mittel findet, um selbst den Krieg und das, was darauf geschieht, zu verspotten. Er zerstört auch die durch die Geschichte geschaffenen Mythen über die großen Eroberungen und großen Eroberer und wird das Pathos los, mit dem historische Quellen über Rom und seine Herrscher umwittert wurden, insbesondere wird die Gemeinheit der Eroberer gezeigt, wobei sich der Autor an die kosmische Richtlinie seiner Erzählung hält.

Schlüsselwörter: Komisches, Lachen, Humor, Satire, Ironie, Groteske, Sarkasmus, sardonisches Lachen, künstlerische Mittel, Effekt des Unerwarteten, Hyperbel, Litotes, Umgangssprache, Antithese, rhetorische Frage, Phraseologismus, Lexeme, Idee.

Постановка наукової проблеми. Роман Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря" належить до маловідомих творів, деякі аспекти якого досі не досліджені. Якоюсь мірою це пов'язане з тим, що твір незавершений. Проте, в будь-якому разі, цей роман являє собою цінність як твір геніального письменника Б. Брехта і як художнє явище в літературному дискурсі. Одразу після виходу в світ він викликав інтерес дослідників. Такі його аспекти, як зв'язок з історичними подіями, особливості рецепції історії автором, а також художні особливості оповіді стали основою для ґрунтовних розвідок не лише в Німеччині, а й в інших країнах, в яких він був перекладений. Загальновідомі історичні події в цьому романі поєднуються з вигаданими. Творче переосмислення Б. Брехтом подій життя Юлія Цезаря підпорядковане конкретній естетичній меті – викриттю історіографічних міфів. Це є головним у творі. Незавершеність же його змісту, обірваність сюжетних ліній та, здавалося б, не до кінця виписаний образ Цезаря, а де в чому і вигаданий, насправді не перешкоджають розумінню авторської ідеї. Так, в цьому романі Б. Брехт творить свою дійсність, нову і відмінну від тої, яка відома читачу з підручників історії. Проте як митець він має на це право, на відміну від істориків. Він творець іншої реальності, яка повинна прислужитися певній мистецькій меті. І геніальному письменнику Б. Брехту це, звісно ж, вдається.

Викривальна суть цього твору вимагає відповідної манери оповіді, тому роману властиві різні види комічного – від гумору до сарказму, від легкої посмішки і ледь вловимого натяку до сардонічного сміху, як зауважує дехто з дослідників [9]. Однак сучасні літературознавці залишили поза увагою дослідження засоби творення сміху в романі "Діла пана Юлія Цезаря". На нашу думку, вивчення природи комічного в цьому романі необхідне так само, як і розкриття його художніх кодів, адже теоретичне обґрунтування особливостей сміху в творі також сприяє виявленню його естетичної цінності. Тому сьогодні було б доречно присвятити наукову розвідку вивченню засобів творення комічного як інструменту розбудови ідейного та настроєвого тла цього роману Б. Брехта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Від часу виходу роману "Діла пана Юлія Цезаря" в світ його досліджували такі дослідники, як Петер Вітцман (1964) [17] та Клаус-Детлеф Мюллер (1967) [17], Ганс Дальке (1968) [17], Клаус Баумгертнер (1974) [17] та Гайнц Брюгеман (1974) [17], Герберт Клаас (1977) [12], Вернер Гехт і Ян Кнопф (1989) [17], Вернер Міттенцвай, Ульріх Кюнтцель (1991) [17], Вольфганг Єске (2002) [16], Карстен Якобі (2005) [15], Олаф Брюль (2007) [17], Вольфганг Беренс та Кріштоф Функе (2009) [13], Арно Абендшен (2010) [8], Євгенія Король (2012) [5; 6], Месут Байрактар (2015) [18], Чарльз Озборн (2021) [19], Адам Августин (2022) [10] та ін.

В центрі уваги *Арно Абендшена* – структура та ідейне тло роману, яке Б. Брехту вдається вибудувувати через персонажів. Так, наприклад, через образ Рара Б. Брехт змальовує політичне піднесення його економічно розореного господаря Цезаря в момент найбільших потрясінь, коли в республіці триває боротьба за здобич війни між двома панівними класами – патриціатом і купцями. Також А. Абендшен не обходить увагою актуальність цього твору, адже брехтівська сатира і сьогодні звучить неабияк гостро, бо спрямована проти того, що досі розхитує рівновагу світу – проти воєн, експансії, глобалізації, всесвітніх потоків товарів і людей, а також проти політичних гасел [8]. На думку Арно Абендшена, цей роман є одночасно твором політичного просвітництва та іронічним історичним романом. Натомість, *Вольфганг Беренс* та *Євгенія Король*, обравши за об'єкт свого дослідження рецепцію історії в романі "Діла пана Юлія Цезаря", стверджують, що цей твір не так історичний, як про висвітлення самої історії, а точніше – про історіографію як науку. В романі Б. Брехта вона перетворюється на предмет зображення і постає такою, що сприяє творенню соціальних міфів, попри її покликання їх руйнувати [5, 6]. *"Велика особистість виявляється химерою, фальсифікатом пропагандистської історіографії"* [13], – зазначає *Кріштоф Функе*.

Ще один сучасний дослідник, *Месут Байрактар*, намагається зачепити тему сміху в романі Б. Брехта і зауважує, що прийоми творення комічного письменник вживає на рівні з вигаданими фігурами у вигаданому щоденнику, щоб означити характер головного персонажа як *"легковажного і безжального, користолюбного і владного політика, який переслідує єдину мету – вести прибутковий бізнес, щоб через нього генерувати владу"* [18]. Проте природу самого комічного він не пояснює. Увага цього дослідника зосереджена на викритті хитрих маніпуляцій Цезаря з грошима і людьми задля приватної мети, далеко не державної. Так, дослідникові вдається розмотати хитромудрий клубок діл Юлія Цезаря, щоб через них виявити риси його характеру. Варто зауважити, що під час інтерпретації твору Б. Брехта цей дослідник також вдається до легкої, прихованої, іронії, що робить його дослідження особливим, наближаючи до авторського стилю самого Б. Брехта. Не можна не погодитися з думкою *Кріштофа Функе* про те, що роман Б. Брехта, хоч і залишився фрагментом, викладеним у шести книгах, проте являє собою потужний *"інтелектуальний виклик"*, і важко знайти *"мудрішу книгу про зв'язок між бізнесом і політикою, більш нещадний аналіз економічних процесів, які актуальні й сьогодні"* [13].

На поясненні розбіжностей між історичним та художнім потрактуванням епізодів життя Юлія Цезаря зосереджує увагу також *Герберт Клаас*, інтерпретуючи *піратський анекдот*, запозичений з історіографічних джерел та виведений Б. Брехтом в романі в протилежному ідеологічному світі як особливо вдалий приклад модифікації історичних подій [17]. Дослідник переказує цей анекдот, наголошуючи на комічному і більш детально пояснюючи смішне, яке, за задумом Б. Брехта, має прислужилися меті його роману – викриттю справжньої суті діянь, комерційних гешефтів, афер Юлія Цезаря. Однак природа сміху на рівні цього анекдоту теоретично неокреслена, до того ж, Г. Клаас не ставив собі це за мету [17].

Отже, окремої наукової розвідки з вивчення засобів творення комічного в романі Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря", досі немає.

Мета дослідження – вивчити художню природу засобів творення комічного в романі Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря", зокрема значення цих фігур у структурі твору та їхні особливості; визначити різновиди сміху в цьому романі та проілюструвати на прикладі уривків з тексту, що не лише події, описувані в романі, а й сміх також творить ідейне тло твору.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Комічний характер оповіді Б. Брехта в романі відчувається з перших рядків.

Фраза, якою починається роман: *"Вузька дорога, яку нам показали, круто вела вгору, петляючи..."* [1: 5], одразу викликає передчуття труднощів, але яких саме, читач поки що не знає. Натомість далі йдеться про їх відсутність в цей момент у

житті оповідача і про потребу труднощів, які він сам собі придумує. Саме про це снують думки в голові оповідача під час крутого підйому гірською стежкою: "Рекомендаційні листи, які ніс мій Семпроній, важили небагато. Я волів би, щоб він аж обливався потом під їхнім тягарем" [1: 5]. Чому? Виникає логічне запитання: чому оповідач хоче, щоб його слуга знемагав від своєї ноші, якщо дорога й так важка? Відчувається прихована посмішка автора, яку виявляє підсилювальна частка аж та *антитеза*, вибудована на образах складної дороги та легкої ноші. Чи викличе це усмішку в читача? В уважного читача – так. В чому сміх? Сміх в тому, що труднощів насправді нема, але оповідач дуже хоче, щоб вони були, тож читач точно впевнений, що їх насправді в нього нема, а де нема труднощів, там панує безтурботність. А й справді, початок роману навіює спокій: пейзажі передають колорит маслинових плантацій на гірських схилах і створюють атмосферу умиротворення та благодаті. Проте оповідач стурбований, і головною його турботою є відсутність труднощів. Людина, яка спеціально шукає труднощі серед такої краси, щонайменше дивна. Навіть смішна. Комічність описаної ситуації підсилено висловами, які містять просторіччя та згрубілі слова, на зразок "поки я **видирався** вгору", "докопатися", "сумніви **обсіли мене**" (алюзія на мух чи інших настирних комах), "втішав себе думкою" (асоціація з відомим прислів'ям: *дурень думкою радіє*, тобто втішає себе думками) [1: 5]. Для створення комічних епізодів Б. Брехт не раз іще звертатиметься до просторіч, як-от: *розтринькав* [1: 19], *присікатися* [1: 23], *виколупував* [1: 36], *(сенаторські) синки* [1: 36], *тельбухи* [1: 38], *порозтрощували голови* [1: 39], *різня* [1: 39], *вгатити* [1: 42], *ділки* [1: 42], *нетерплячка* [1: 44], *задурити голови* [1: 50], *галасують* [1: 55], *сновигати* [1: 55], *підстаркуваті (катілінарії)* [1: 66], *теперечки* [1: 68], *піддурювати* [1: 81], *смердить* [1: 136], *нікчемний кравчик* [1: 149], *вимушити з себе (рядки)* [1: 162], *страховище* [1: 183], *пишк* [1: 204], *набивати черево* [1: 208] і т. п.

Для творення комічного письменник вживає також **зменшувально-пестливі форми** на зразок слів *коронці*, *частенько*, *красунчик*, які несуть певне емоційне навантаження, що відповідає емоційному навантаженню описаної в сюжеті події та цілком органічно вписується в комічну сцену, підсилюючи ефект комічного завдяки своїй семантиці. Такі слова виконують роль *літоти*. Також в романі трапляються слова з відтінком пафосу, емоційного *перебільшення*, які можна вважати *гіперболою*, як-от *задумав* у значенні *збирався*. Вводячи їх в контекст, Б. Брехт розвиває дію в сюжеті так, що пафосність цих слів майже одразу нівелюється якоюсь подією або вчинком, і стає зрозуміло: ні про що величне не йдеться, а слово навмисно вживається у невідповідному значенні. Це типовий прояв іронії, образного інакомовлення, коли говориться про велике і незвичайне, а мається на увазі щось насправді звичне і просте. Є в тексті звичайні гіперболи, слова зі значенням перебільшення, без підтексту, тобто вжиті в прямому значенні, але саме в контексті вони набувають додаткових відтінків, завдяки чому й виникає сміх. Так слово *здоровенний*, вжите як *епітет* в описі зовнішності Спіцера, сприймається як один з елементів загальної комічної картини: "Ступивши своєю **здоровенною** ногою на спушений ґрунт грядки з **редискою**, він залишив на ній заглибину, **щоб потім присікатися за щось до рабів**" [1: 23].

Нерідко Б. Брехт вдається і до такого художнього прийому, як *протиставлення*, а засобами для творення комічної антитези стають слова із відмінним змістом, який прочитується як протиставлення лише в контексті, як, наприклад, *вілла* – *щось*, до того ж підсилене прислівником *принаймні* та дієсловом *забіліло*, навіть не біліло, а саме *забіліло*, ледве-ледве, майже синонім до слова *мріти*, *замріло*: "показалася **вілла**, – **принаймні щось** *забіліло*..." [1: 5]. Непоказна якась вілла. Чи, може, і не вілла зовсім? При чому протиставлення це робиться у такий спосіб, щоб максимально швидко знизити градус пафосу до рівня чогось незначного й примітивного. Цей прийом письменник використовує незабаром в описі зустрічі з колишнім соратником Цезаря Спіцером в описі його зовнішності, вживаючи такі епітети, як *коцавий*, *із землисто-сірим обличчям*, а також слово з відтінком гумору

дідуган. Ці слова налаштовують на сміх, готують читача до наступної порції сміху, якою несподівано виявиться такий умовивід оповідача: *"Стоячи біля вікна, він уважно переглядав наші рекомендаційні листи. Те, як він поведи́вся з паперами, одразу вказувало на його фах: фінансисти читають уважніше, аніж любителі книжок. Вони краще знають, до яких збіток може призвести побіжне читання"* [1: 6]. Несподіване порівняння, двох далеких за суттю професій, які, натомість, обидві пов'язані з читанням книг. Яких? Звісно ж, різних! Бухгалтерських та художніх, хоч прямо про це нічого не мовиться. Проте Б. Брехт виводить ці дві професії на один рівень – на рівень читання, і ніби навмисно розміщує в тій само площині, щоб за допомогою їхнього зіставлення допомогти гостріше відчутти специфіку роботи фінансиста та тих, хто пише або читає книжки (можливо, це натяк і на історіографів та некритичне сприймання читачів їхньої писанини). Що ж тут викликає сміх? На нашу думку, його викликає несподіваність. **Ефект несподіваного** в тому, що порівнюється зазвичай непорівнюване. Йдеться про те, що спочатку створюється атмосфера ділової зустрічі, і в цьому епізоді навіть вжита відповідна канцелярська лексика: *рекомендаційні листи, папери, фах, фінансист, збітки, призвести*, а потім раптом все зводиться до розмовного стилю через появу в реченні словосполучення *любителі книжок*. Сили враженням додає **ефект контрасту**, якого письменник досягає шляхом різкого переходу від одного стилю мови до іншого. Так гострий розум геніального Б. Брехта творить сатиру там, де звичайна людина не сподівається її побачити. А втім, геніальність письменника, його талант і полягає в умінні бачити те, що не помітне для пересічної людини, навіть для більшості людей, а також у здатності витворювати довершені художні образи.

Одним із прийомів творення комічного у манері Б. Брехта стає свідомо **заміна лексеми в сталому виразі** задля зміщення смислового акценту та увиразнення образної мови, як бачимо на прикладі вислову *"Усе туманом оповивала легенда"* [1: 5]. Для передачі інформації цілком вистачило б слова *легенда: все оповито легендою* або *все оповито тайною*, натомість маємо *туман* – ціле природне явище. Поява слова *туман* в цьому контексті замість відчуття таємниці викликає дещо відмінні асоціації, адже в мові воно часто вживається в переносному значенні як синонім до слів *полуда, мана, обман: напустити туману, напустити мани, одягти полуду на очі, затуманити погляд* в значенні *обманути, ввести в оману*. А чого вартий вислів *"думка вганяє великих людей в піт"*? Яка ж то має бути *думка*, щоб вганяти *великих людей... в піт* (не в жах, а саме в піт – секрет залоз людського тіла з неприємним запахом, якого хочеться позбутися). Ось так, замінюючи одне слово у фразеологізмі *вганяти в жах*, Б. Брехт майстерно зміщує смисловий акцент з емоцій, які властиві людській *психіці (душі)*, на *тіло*, на результат його життєдіяльності – *піт*, чим приземлює пафосне звучання. І цей прийом також готує читача до сприймання ідеї твору – розвінчування міфу про "великого" Цезаря.

Сміх у романі сприймається спочатку інтуїтивно, на рівні здогадки, як **прихована іронія**, але що далі, то частіше трапляються художні фігури, які підсилюють враження, і посмішка автора стає очевидною, дедалі більше набуває гостроти і **переходить в гротеск та сатиру**. Лише згодом стає зрозуміло, що автор сміється: *"Як частенько вже траплялося, коли мене розбирала досада, на дорожні клопоти й грошові витрати, я втішав себе думкою, що великий політик, чю біографію я задумав написати, приготував своїм біографам – чи то свідомо чи несвідомо – значно більші труднощі, аніж незручності обтяжливої подорожі. Усе туманом оповивала легенда"* [1: 5]. Наступне речення в цих роздумах оповідача остаточно переконує читача в тому, що він має справу з авторською сатирою: *"Він навіть сам писав книжки, щоб увести нас в оману. Та й грошей на це він витратив чимало! Сама думка про те, що хтось може докопатися до справжніх мотивів їхніх вчинків, уганяє великих людей у піт"* [1: 5]. Це речення розкриває ідею твору та окреслює її мету – розвіяти міф про "велику людину", якою Юлій Цезар, вочевидь, не був. Відчуття комічного в контексті цих цитат створюють слова *сам* та *навіть*,

оскільки вони обидва є підсилювальними. Звісно, автор навмисно вживає їх обидва зразу, маючи на меті посилити ефект сміху.

Створюючи **сатиру**, Б. Брехт часто вдається до **гри слів**: "Кажуть, що можливоваді так поспішають у своїх паланкінах один одному на зустріч, що зіштовхуються на вулицях" [1: 114]. "Усі трусяться. Щонайменше п'ятсот центнерів сала заколивалася, мов драгли" [1: 114]. "Краще бути першим в Іспанії, ніж другим у Римі" [1: 181], "Пани сенатори ні в чому не звикли поспішати" [1: 191], "провадити надзвичайно гнучку політику" (вислів гнучка політика) [1: 193]. Також може використовувати фразеологізми: зарізати дійну корову [1: 16], підкласти свиню [1: 27], виплатити гонорар [1: 29], кривава лазня [1: 122], поставити не того коня [1: 42], викинути гроші на вітер [1: 42], сісти на шию [1: 46], гребти гроші [1: 55], провалив проект [1: 57], за жменьку мідяків [1: 57], видоїти чималі суми [1: 63], "права рука" Красса [1: 64], прозондувати ґрунт [1: 79], спіймати облизня [1: 81], сунути в лапу [1: 84], звалитися з неба [1: 84], конверт (хабар) [1: 86], цілі кошики конвертів [1: 93], бути з начинкою (у значенні потайний, непростий, собі на умі) [1: 107], труситися (боятися) [1: 114], "столиця світу" [1: 149]. Також як сатиру можна визначити деякі брехтівські висловлення, які взагалі сприймаються як крилаті вислови, неначе створені самим Брехтом прислів'я та приказки: "кожна жменька вонни, продана на одному кінці вулиці, викликає крик болю на другому її кінці" [1: 37], "приректи людину на голодну смерть не так жорстоко, як відтяти їй голову мечем" [1: 38], "живи сам і дай жити іншому" [1: 38], "все оцінити й вибрати найкраще – ось у чому суть" [1: 62], "настав час із отари виборців сформуванати демократичне військо" [1: 103], "настрій занепає через порожнечу в касах" [1: 111], "смердить грішми" (хтось дав хабар, когось підкупили) [1: 136].

Те ж саме можна сказати і про його **гротеск**, прикладами якого є такі словосполучення та речення: "виколупував із жовтих зубів зернятко" [1: 36-37], "два миршавих кипариси" (росли на місці, де сенатори наздогнали Гая Гракха) [1: 40], "два жалюгідних коропи" (плавали в басейні Ц.) [1: 138], встиг побувати [1: 42], м'ясистий ніс [1: 56], "спокійні очі черепахового кольору" [1: 56], довготелесий, худючий [1: 90], про Бальба: "Цього лисого огрядного чоловіка з витрішкуватими очима і нервовим тиком вважають фінансовим генієм" [1: 197].

Цікавим засобом творення комічного є **повтор**. Це може бути слово, яке часто повторюється (при цьому важить не його значення, а саме факт його повтору) або дія. Прикладом цього в романі Б. Брехта є слово *гроші*. Вже на перших шести сторінках роману слово *гроші* трапляється 5 разів, а окрім того, це також *грошові витрати*, *сестерці*, *грошова реформа* [1: 5-12]. В цілому ж, лексем на позначення понять, пов'язаних із грошима, статками та фінансовими діями, на цих же сторінках вжито більше 30 разів. Серед них, наприклад, *статки*, *плата*, *заможний*, *дорогий*, *прибутковий*, *недешевий*, *фінансова вигода*, *купувати*, *торгуватися*, *торгова операція*, *торг*, *ціна*, *заправити ціну*, *скільки дасте? Не продається*, *коштувати*, *чимала сума*, *грошова реформа*, *акредитив*, *витратив*, *фінансові зобов'язання*, *продаж* [1: 5-12]. Складається враження, що весь роман буде присвячено виключно фінансовим операціям. Зрештою, це так і є. Наприклад, опис Спіцера, його манери розмовляти з гостями, а також речей, які його оточують, доповнений цими поняттями. Справді, постійне повторення слова *гроші*, а також інших, які дотичні до поняття торгівлі та грошей, незабаром після початку читання роману вже викликає сміх лише тим, що на кожному етапі розвитку сюжету, мова тільки про них: "Бібліотека, в якій ми сиділи, могла належати лише дуже заможній людині. Згодом я здогадався, що складено її, очевидно, з подарунків: окремі твори, зібрані без будь-якої системи, – дорогі подарунки багатій людині. Я знав також, що він має надзвичайно прибуткові маєтки..." [1: 7] і т. п. упродовж всієї оповіді про Мумлія Спіцера.

Наступним прийомом, який Б. Брехт використовує для створення комічної сцени, є **антитези**, яка виражається як заперечення персонажем щойно висунутого ним же твердження. Це має дивний комічний вигляд, бо людина своїми діями спростовує те,

в чому щойно сама себе запевняла. До того ж, це не є хитрість і відбувається начебто несвідомо, через що спонукає до сприймання таких дій як вияву недалекодості, а також нестійкості характеру та хитких моральних засад поведінки: *"Якщо він гадав, що, провівши одинадцять днів у дорозі, я почну торгуватися з ним за кілька сувоїх пергаменту, немов за фруктовий садок чи раба, то він дуже помилився"* [1: 7] – це на 7 сторінці, а вже на 12 сторінці читаємо: *"Усе йшло точнісінько так, як скажімо, під час звичайного продажу свині абощо"* [1: 12]. Варто також зауважити, що між першою і другою думкою, відображеними в цитатах, тривають роздуми оповідача про те, скільки може запросити Мумлій Спіцер за рукописи, потім – що він дорого запросив, але іншого варіанту нема, треба погоджуватися й шукати ці гроші, а ще згодом виявляється, що рукописи продаються не самі по собі, а з поясненнями Спіцера як очевидця подій, описаних в рукописах, що тягне ряд проблем, зокрема з житлом: де жити, якщо треба залишитися тут, щоб слухати його пояснення, а головне – на що жити? І про це все мовиться, звісно ж, в сатиричному ключі.

В романі Б. Брехта, однак, чи не найбільше, іронії, хоч у цілому роман сприймається як сатиричний. Іронія в цьому творі може бути різною: прихованою і явною, легкою і дещо їдкою. До явно іронічних належить, наприклад, епізод роману, в якому Спіцер приходить до Ц. (як Цезаря названо в романі оповідачем), щоб конфіскувати його майно, а Ц. при цьому стурбований матеріальним становищем Спіцера, яке було незадовільне, і дає йому поради: *"Майже всі мої розмови з Ц. так чи інакше торкалися моїх нинішніх труднощів. І він давав мені поради, сидючи на стільці, якого я мав забрати за борги"* [1: 13]. Те, що спочатку сприймається, як повага і співчуття, оцією реплікою Спіцера переводиться в площину сміху, прихованої іронії: людина, яка сама по вуха в боргах, дає поради, як покращити матеріальне становище, до того ж, пораду він дає тому, хто прийшов забрати в нього самого. Це іронія, прихований сміх у брехтівському стилі. Як доказ наведемо ще й таку цитату: *"Мене потішала думка, що цей коцавий дідуган з довгим підборіддям, незважаючи на всю свою симпатію до Ц., певно, за всяких умов залишався ретельним виконавцем своїх службових обов'язків і, звичайно, не пішов тоді без стільця"* [1: 14].

Величне пан і скорочене до одної літери ім'я в назві книги другої *"Наш пан Ц."* [1: 43] – це також іронія. Використання однієї літери на позначення повного імені відомого і, якщо вірити історіографічним джерелам, славетного римлянина Юлія Цезаря не є випадковим. Цю велику і славетну людину в романі Б. Брехта позначено всього лише однією літерою Ц., Ц. – це Цезар. Хіба це не висміювання, не натяк на незначущість, щось таке, про що не варто говорити? Так, одним із засобів творення комічного є навмисне скорочення повного імені до однієї літери. Завважте: ім'я жодного персонажа, крім Цезаря, не зазнало такої "редукції". До того ж, ця літера не є другим, неофіційним, так би мовити, ім'ям, бо пишеться з крапкою, тобто це звичайне скорочення, згідно з правилами граматики. В цьому, без сумніву, криється натяк. Загально відомою є здатність Юлія Цезаря виконувати одночасно декілька справ, тож Б. Брехт не оминає подати і це у світлі іронії: *"Тилося тоді про його поїздки на Родос, де він нібито мав **учитися красномовства** в одного грека. А наш молодий адвокат любляв робити кілька справ заразом. І, як я вже казав, він потребував грошей. Отож він і прихопив зі собою на корабель живий вантаж – **невільників**, якщо не помиляюсь, досвідчених галльських чинбарів, – товар цей він **сподівався вигідно збути** на Родосі"* [1: 24]. Так Б. Брехт розвінчує міф про вміння Цезаря робити одночасно декілька справ. Прихована іронія, яка лише підкріплює загальний сатиричний реєстр звучання роману є навіть в назвах його розділів. Так, назва першого розділу *"Кар'ера молодого аристократа"* – це насправді натяк і на недолугу "кар'єру" (вона почалася з програшу одразу двох справ у суді, при чому, як з'ясовується зі змісту, за цей програш молодому оратору добре заплатили). В слові аристократ також є натяк, адже що собою являє Юлій Цезар як представник старого аристократичного роду, видно з його вчинків та з характеристики, яку дає йому оповідач та інші персонажі. Здебільшого про нього

говорять як про людину, що по вуха в боргах, але саме це імпонує бідному люду й забезпечує йому популярність. Непевна якась ця його популярність, чи не так? Прихована посмішка Б. Брехта виявиться, звісно ж, не одразу.

То який же Цезар постає перед читачем в романі Б. Брехта, і чому цей образ комічний та нагадує подекуди **карикатуру**? Завдяки чому геніальний Б. Брехт викликає сміх? Насамперед, завдяки вмінню дібрати влучне слівце, слово з певним відтінком значення, і, як видно з тексту роману, завжди емоційно забарвлене. Так, щодо образу Цезаря в романі вжито такі епітети та порівняння: *спритник* [1: 33], *розбещений нащадок старовинного роду* [1: 40], *наймерзенніший* [1: 136], *демократ* [1: 41], *"він (тобто Ц.) хамелеон"* (Пульхер про Цезаря) [1: 207]. До нього ставляться (наприклад, Цицерон) *"з такою самою обережністю, як до дрозда: обидва – з начинкою"* [1: 107]. Цезар хижак, на що натякає описом його зовнішності Рар у своєму щоденнику: коли Ц. одягнув плащ, то став *"схожий на величезного шуліку"* [1: 155]. Оскільки вся оповідь роману витримана в сатиричному ключі, то лексеми, які вклучені в контекст цієї оповіді, також сприймаються як висміювання, як посмішка, тож комічне реалізується насамперед на рівні семантики слів, що окреслюють образ Цезаря. Проте є ще рівень оповіді, сюжету, де комічне усвідомлюється через висновки читача про вчинки персонажів. Так, прочитавши роман, уважний читач неодмінно збагне, що брехтвіський Цезар – це *зухвалий* [1: 210] *брехун* [1: 211] і *грошлюб*, бо *"він завжди брав гроші там, де тільки їх можна було роздобути"* [1: 43], а от ще й хтось із партії Цицерона сказав у Капітолії: *"Звичайно, його підкупили. Адже він даром і рота не розкриє!"* [1: 136]. Його бояться: *"Нікого я так не боюся, як цього Цезаря"* [1: 205]. А ще Цезар не міняється: *"Ні, він не змінився. Коли сьогодні ми зі Спіцером прибули до нього, він рушив нам назустріч своєю стрімкою ходою і, простягнувши обидві руки, вигукнув: "Гроші у вас є?"... Одне слово, Ц. той самий"* [1: 195-196].

Сміх у романі Б. Брехта еволюціонує, розвивається і змінюється. Вже під кінець третьої книги не можливо не помітити, наскільки він відрізняється від того сміху, що супроводжував читача на початку читання твору. Переходячи із гумору, гротеску, іронії в їдку сатиру та сарказм, він іноді набуває ознак **сардонічного сміху** [7]. Прикладом саркастичного та сардонічного сміху в романі може бути епізод з викраденням Ц. піратами, який, до речі став об'єктом окремого дослідження Герберта Клааса, в якому він повідомляє, що в основі цього епізоду лежить анекдот, відомий в часи Ц. і описаний в історіографічних джерелах, але суттєво змінений і доповнений Б. Брехтом з метою показати Ц. як злочинця: *"Цезар знову звільнився, напав на малоазійську компанію під час розбійницького рейду і за допомогою підроблених паперів наказав розп'яти захоплених купців. Прикметним є те, що зауваження Спіцера не має історичних підтверджень, отже вони є вигадкою Брехта. Це доводить, що Брехт навмисно вдався до вигадки, децю змінивши відомості з історичних джерел, аби викрити Цезаря"* [17].

Анекдот в романі насправді не один. Так, на нашу думку, цілком відповідають жанру анекдоту чотири речення, які у формі реплік автор вкладає в уста Афранія Карбона, який цитує Тіберія Гракха: *"У сенаті три партії, – сказав тоді Гракх. – Перша – за продаж. Її підкупиє цар Понту. Друга – проти продажу. Її підкупиє цар Віфанії. Третя мовчить. Її підкупили обидва царі"* [1: 38]. Також у щоденнику Рара трапляється переказаний ним *"анекдот про старого Катутла, куратора храму Юпітера, який із двох золотих статуєток богів, надісланих йому Помпеєм, без довгих роздумів вибрав огряднішого бога"* [1: 107].

Сарказм також можна відчутти в епізодах похорону торговки оселедцями, в описі поля бою в Іспанії, в розповідях про поведінку римських солдатів у загарбаних містах (гвалтування, надмірне захоплення збиранням трофеїв тощо), сцена погоні за Гракхом, який виступив проти корупції, а також епізод, коли жінкам і матерям полеглих на війні кажуть: *"Ідіть по домівках! Вони полягли марно!"* [1: 142] *та ін.*

Творити комічне Б. Брехту вдається завдяки **персоніфікації**. Сіті персоніфіковане в романі та взагалі фігурує в ньому як жива істота:

"новонароджене Сіті переконалося, що йому бракує розумного керівництва" [1: 15]. Як видно з цитати, Б. Брехт не полишає іронії також і в описі цього образу. Тож, коли мова йде про комічне в романі Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря", варто наголосити на майстерності перекладача Надії Гордієнко-Андріянової. Їй вдалося не лише витримати в іронічному ключі всю оповідь, а й додати деяким висловам комічного шарму. Так, в останній цитаті бачимо, що слово *бракує* з'являється не випадково, адже можна було написати *не вистачає, потрібно*, а перекладач обирає саме слово *бракує*, яке в українців є синонімом сталого вислову *неповна розуму*.

Потрібно також окремо сказати про назву роману. Німецьке слово *das Geschäft* багатозначне. На цій багатозначності заснована іронія, яка криється вже в назві твору. Б. Брехт на цій багатозначності вибудовує змістову та ідейну двоплановість, яка підсилена ще й двоплановістю сюжету. Словник німецької мови тлумачить слово *das Geschäft* так: *(комерційне) підприємство, (комерційна) операція, спрямована на отримання прибутку; торгівля; спільний бізнес, продаж; прибуток (з комерційного підприємства), торговельне підприємство; торговельне приміщення, в якому виставлені товари до продажу; магазин* [14]. Словник подає також переносні значення цього слова: *завдання, справа, яку потрібно зробити (до прикладу: невдячна справа; він знає свою справу), а також робити/виконувати/робити свою (велику чи малу) справу у значенні справляти нужду або мочитися (розмовне, зауважане)* [14].

В перекладі англійською мовою назва досліджуваного нами роману Б. Брехта звучить як "**The Business Affairs** of Mr. Julius Caesar" [19], натомість в українській версії маємо "**Діла** пана Юлія Цезаря". Що це означає, з огляду на те, що в українській мові також є слово *гешефт*, запозичене з німецької? І чи має якусь перевагу для українського перекладу обрана Н. Гордієнко-Андріяновою лексема *діла*? Звісно ж, так. І неабияку перевагу. Про нелегке завдання перекладача, який має передати обидва змісти одного слова говорить, зокрема, Чарльз Озборн в резюме до статті "The Brecht Yearbook: Das Brecht-Jahrbuch 42 Recycling Brecht" в електронному виданні "Cambridge University Press": *"Дехто з вас, можливо, і знайомий з п'єсою Оскара Вайльда "Як важливо мати Філіпа". Можливо, якщо ви родом з Богемії або Моравії. Це чеський переклад п'єси "Як важливо бути серйозним". Можете собі уявити дилему, яка постала перед перекладачем: немає чеського слова з подвійним значенням "серйозний", але є чеський вислів "мати Філіпа", що означає бути серйозним"* [19]. Таке ж завдання постало і перед українським перекладачем. В українській мові також є запозичене з німецької слово *гешефт* (*приватна торгова (спекулятивна) операція, спекулятивний прибуток, дохід*) [2], досить поширене свого часу в західній частині України та в Одесі, де воно досі вживається. Хоч в одеській говірці воно з'явилося не завдяки німцям, а завдяки єврейським купцям, воно все ж зберегло своє первісне значення і, як в німецькій мові, звідки воно прийшло, означає *"справа", "прибуток"* [3]. В українській мові слово *"гешефт"* також вживається в переносному значенні та має зневажливий відтінок, служить для позначення *нечесного зиску, нечистоплотних політиків і ділків*, тобто для маскування злочину. Перекладач могла б залишити це слово в назві роману і при цьому навіть зберегла б її образність, та попри це, вона використала не його, а українське багатозначне слово *діла* [4] (*в українській мові має 7 основних значень та 25 відтінків у переносному значенні*), чим посилила іронію, приховану в назві роману Б. Брехта, а головне – наблизила мову твору, його філософію до українського світогляду. Розкриваючи філософські змісти твору німецького письменника через філософію української мови, перекладач поглибила смисл і значення назви роману та покращила розуміння його ідеї. Це є вираженням перекладацького таланту Н. Гордієнко-Андріянової, яскравим прикладом співтворчості письменника і перекладача, а також того, як вдало дібране перекладачем слово суттєво покращує переклад і зберігає ідейне навантаження твору та його емоційний реєстр. Отже,

завдяки майстерному перекладу, в українському варіанті назва роману Б. Брехта залишається сповненою іронією.

Висновки й перспективи дослідження.

Сміх, творений Б. Брехтом у романі "Діла пана Юлія Цезаря", спочатку тонкий, делікатний, завуальований. Подекуди він прочитується не одразу. Однак брехтівський сміх еволюціонує у творі та чимдалі в глиб сюжету набуває більшої гостроти: від прихованої авторської іронії, яка прочитується в образах людей та природи, навіть інтер'єру, він переходить до гротеску в деталях зовнішності персонажів і дедалі гостріше змальовує події, внаслідок чого оповідь місцями набуває саркастичного характеру. Всі дослідники сходяться на тому, що це сатиричний роман. Наше дослідження також це доводить: хоч найчастіше вживаним засобом творення комічного в цьому творі є іронія, та подекуди градус сміху підвищується до сарказму та сардонічного сміху. Ідейне тло роману "Діла пана Юлія Цезаря" – це висміювання та гостре викриття, тож і це доводить, що цей твір сатиричний. Знаючи історію життя Юлія Цезаря, можемо зробити припущення: за умови завершеності цього твору, сміх, певно, зазнав би нових перетворень та трансформацій і наприкінці оповіді, цілком можливо, дійшов би до свого апогею, який на рівні сюжету збігався б із моментом остаточного розвінчання міфів про Цезаря. Проте це лише припущення, яке ґрунтується на спостереженні за характером сміху, за його перетвореннями, змінами, розвитком у романі. Враховуючи цю рису брехтівського сміху – його еволюціонування в бік сарказму, це припущення видається логічним.

Отже, в романі присутні такі **різновиди сміху**, як *гумор, гротеск, іронія, сатира, сарказм та сардонічний сміх*.

Завдяки детальному вивченню тексту цього роману, нами виділено такі **засоби творення в ньому комічного**:

- *просторіччя та згрубілі слова для увиразнення комічного образу;*
- *зменшувально-пестливі форми, які виконують роль літоти;*
- *вжиті у невідповідному значенні слова з відтінком пафосу, емоційного перебільшення, які виконують функцію гіперболи;*
- *антитеза, особливістю якої є таке вживання слів чи такий опис подій, що їх протиставлення максимально знижує градус заявленого одним словом чи подією пафосу до рівня чогось незначного й примітивного;*
- *незвичне порівняння, яке чинить ефект несподіваного/ здивування;*
- *різкий перехід від одного стилю мовлення до іншого з метою викликати ефект контрасту;*
- *заміна лексики в сталому виразі для зміщення смислового акценту та увиразнення образності;*
- *використання однієї літери на позначення імені;*
- *емоційно забарвлені слова;*
- *анекдот;*
- *натяк як вияв прихованої іронії, що прочитується між рядків;*
- *персоніфікація, яка в контексті посилює ефект комічного;*
- *використання багатозначного слова, значення якого набуває комічних відтінків, коли вписане в контекст;*
- *гра слів;*
- *зображення трагічних подій в комічному реєстрі як вияв сарказму;*
- *фразеологізми;*
- *крилаті вислови, серед яких є вже відомі та такі, що створені самим Брехтом.*

Оскільки обсяг наукової статті не дозволяє висвітлити глибше суть усіх аспектів творення комічного в досліджуваному романі Б. Брехта, перспективним видається продовжити висвітлювати порушені питання в наступних публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брехт Б. Діла пана Юлія Цезаря. Роман. З нім. Перекл. Н. Гордієко-Андріанова. Київ : Дніпро, 1983. 215 с.
2. Гешефт: тлумачення слова. URL: <http://sum.in.ua/s/gesheft> (дата звернення: 19.01.2023).
3. Гешефт – це що? Переклад, вживання, переносне значення слова. URL: <https://urok.pp.ua/serednya-osvta/13219-gesheft-ce-scho-pereklad-vzhivannya-perenosne-znachennya-slova.html> (дата звернення: 19.01.2023).
4. Діло: тлумачення слова. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%B0> (дата звернення: 19.01.2023).
5. Король Є. О. Рецепція історії в романі Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря". Брехтівський часопис : Статті, доповіді, есе. 1 January 2013. ЖДУ імені Івана Франка. С.145-147. URL: <https://core.ac.uk/reader/42973271> (дата звернення: 19.01.2023).
6. Король Є. О. Функції оповідної структури у романі Б. Брехта "Діла пана Юлія Цезаря". Брехтівський часопис : Статті, доповіді, есе. 1 January. 2012. ЖДУ імені Івана Франка. С. 120-125. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/16270/> (дата звернення: 15.01.2023).
7. Сардонічний сміх. URL: <http://slovopedia.org.ua/33/53409/33059> (дата звернення: 19.01.2023).
8. Abendschön Arno. Bertolt Brecht – Die Geschäfte des Herrn Julius Cäsar. (2010.07.27). URL: https://www.versalia.de/rez_text.php?nr=690 (дата звернення: 14.01.2023).
9. Augustyn Adam. The Business Affairs of Mr. Julius Caesar novel by Brecht. URL : <https://www.britannica.com/topic/The-Business-Affairs-of-Mr-Julius-Caesar> (дата звернення: 19.01. 2023).
10. Bertolt Brecht. Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe. Hrsg. von Werner Hecht, Jan Knopf, Werner Mittenzwei, Klaus-Detlef Müller. 30 Bände und ein Registerband. Frankfurt am Main : Bd. 26. 1994. 690 s.
11. Brecht, B. (1990) Geschäfte des Herrn Julius Caesar. Gesammelte Werke in 20 Bänden. B. 14. Prosa 4. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. 1990. S. 1167–1379.
12. Claas, Herbert. Die politische Ästhetik Bertolt Brechts vom Baal zum Caesar. Frankfurt am Main, 1977, S. 117.
13. Funke Christoph. Flucht ins Öde von Wolfgang Behrens. 2009. URL: https://nachtkritik.de/index.php?option=com_content&view=article&id=2907:die-geschaefte-des-herrn-julius-caesar-lothar-trolle-und-silvia-rieger-verarbeiten-bert-brecht&catid=42:volksbuehne-am-rosa-luxemburg-platz-berlin&Itemid=40 (дата звернення: 14.01.2023).
14. Geschäft. DUDEN Wörterbuch. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Geschaefte> (дата звернення: 19.01.2023).
15. Jakobi Carsten. Die epische Form als Kritik der Geschichtsschreibung. Bertolt Brechts Roman Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar. In: Carsten Jakobi (Hrsg.) : Antike-Rezeption in der deutschsprachigen Literatur des 20. Jahrhunderts. (Sonderheft Literatur für Leser 28/2005, H. 4), S. 295-311.
16. Jeske W. Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar / Wolfgang Jeske // Brecht-Handbuch: In 5 Bd. Bd. 3 (Prosa, Filme, Drehbücher) / [Hrsg. von Jan Knopf]. Stuttgart; Weimar; Metzler. 2002. S. 282-313.
17. Kindlers Literatur Lexikon. URL: https://www.wikiwand.com/de/Die_Gesch%C3%A4fte_des_Herrn_Julius_Caesar (дата звернення: 15.01.2023).
18. Literaturkritik: "Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar" oder die Entzauberung der Res Publica. Posted on 18. August 2015 von Mesut Bayraktar. URL: <https://nous-online.net/2015/08/18/die-geschaefte-des-herrn-julius-caesar-oder-die-entzauberung-der-res-publica-bertolt-brecht/> (дата звернення: 14.01.2023).

19. Osborne Charles. A Translator's Perspective on Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar // The Brecht Yearbook / Das Brecht-Jahrbuch 42 Recycling Brecht. Pp. 256-264. Published online by Cambridge University Press: 09 April 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/brecht-yearbook-das-brechtjahrbuch-42/translators-perspective-on-die-geschafte-des-herrn-julius-caesar/864A25A6DF4170BF571A9620D6E7242D> (дата звернення: 14.01.2023).

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Brecht B. (1983) Dila pana Yuliia Tsezaria. Roman. Z nim. Perekl. N. Hordiieko-Andrianova. [The Business Affairs of Sir Julius Caesar. Transl. from German. Novel. Gordienko-Andrianova]. *Kyiv : Dnipro*. 215 s. (in Ukrainian)
2. Gesheft: tłumachennia slova. [Deal: the interpretation of the word]. URL: <http://sum.in.ua/s/gesheft> (date of application: 19.01.2023). (in Ukrainian)
3. Gesheft – tse shcho? Pereklad, vzhyvannia, perenosne znachennia slova. [Deal – what is this? Translation, usage, figurative meaning of the word]. URL: <https://yrok.pp.ua/serednya-osvta/13219-gesheft-ce-scho-pereklad-vzhivannya-perenosne-znachennya-slova.html> (date of application: 19.01.2023). (in Ukrainian)
4. Dilo: tłumachennia slova. [Deal: the interpretation of the word]. URL: <https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%B0> (date of application: 19.01.2023). (in Ukrainian)
5. Korol, Ye. O. (2013) Retseptsii istorii v romani B. Brekhtha "Dila pana Yuliia Tsezaria". [Reception of history in B. Brecht's novel "The Business Affairs of Sir Julius Caesar"]. *Brekhtivskiyi chasopys : Statti, dopovidi, ese. – Brecht's journal: Articles, reports, essays. January 1. 2013*. Zhytomyr Ivan Franko State University. P. 145–147. URL: <https://core.ac.uk/reader/42973271> (date of application: 19.01.2023). (in Ukrainian)
6. Korol, Ye. O. (2012) Funktsii opovidnoi struktury u romani B. Brekhtha "Dila pana Yuliia Tsezaria". [Functions of the narrative structure in B. Brecht's novel "The Business Affairs of Sir Julius Caesar"]. *Brekhtivskiyi chasopys : Statti, dopovidi, ese. 1 January. 2012*. Zhytomyr Ivan Franko State University. P. 120–125. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/16270/> (date of application: 15.01.2023). (in Ukrainian)
7. Sardonicnyi smikh. [Sardonic laughter]. URL: <http://slovopedia.org.ua/33/53409/33059> (date of application: 19.01.2023). (in Ukrainian)
8. Abendschön Arno. Bertolt Brecht – Die Geschäfte des Herrn Julius Cäsar. Bertolt Brecht. [The Business Affairs of Sir Julius Caesar]. (2010.07.27). URL: https://www.versalia.de/rez_text.php?nr=690 (date of application: 14.01.2023). (in German)
9. Augustyn, Adam. The Business Affairs of Mr. Julius Caesar novel by Brecht. URL: <https://www.britannica.com/topic/The-Business-Affairs-of-Mr-Julius-Caesar> (date of application: 19.01. 2023). (in English)
10. Bertolt Brecht. Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe. [Large annotated Berlin and Frankfurt edition.] *Hrsg. von Werner Hecht, Jan Knopf, Werner Mittenzwei, Klaus-Detlef Müller. – Edited by Werner Hecht, Jan Knopf, Werner Mittenzwei, Klaus-Detlef Müller*. 30 Volumes and an index volume. Frankfurt am Main : Vol. 26. 1994. 690 p. (in German)
11. Brecht, B. (1990) Geschäfte des Herrn Julius Caesar. [The Business Affairs of Mr. Julius Caesar]. *Gesammelte Werke in 20 Bänden. B. 14. Prosa 4. – Collected works in 20 volumes. B. 14. Fiction. 4*. Frankfurt am Main : Suhrkamp Publisher. 1990. P. 1167 – 1379. (in German)
12. Claas Herbert, (1977) Die politische Ästhetik Bertolt Brechts vom Baal zum Caesar. [The political aesthetics of Berthold Brecht from Baal to Caesar]. Frankfurt am Main, 1977, P. 117. (in German)

13. Funke Christoph. Flucht ins Öde von Wolfgang Behrens. [Escape to the wilderness by Wolfgang Behrens]. 2009. URL: https://nachtkritik.de/index.php?option=com_content&view=article&id=2907:die-geschaefte-des-herrn-julius-caesar-lothar-trolle-und-silvia-rieger-verarbeiten-bert-brecht&catid=42:volksbuehne-am-rosa-luxemburg-platz-berlin&Itemid=40 (date of application: 14.01.2023). (in German)
14. Geschäft. DUDEN Wörterbuch. [Deal. DUDEN dictionary]. URL: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Geschaefte> (date of application: 19.01.2023). (in German)
15. Jakobi Carsten. Die epische Form als Kritik der Geschichtsschreibung. Bertolt Brechts Roman "Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar". [The epic form as a critique of historiography. Berthold Brecht's novel "The Business Affairs of Sir Julius Caesar"]. In: Carsten Jakobi (ed.): Reception of antiquity in German-language literature of the 20th century. (Special issue literature for readers 28/2005, H. 4), P. 295-311. (in German)
16. Jeske W. (2002). Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar [The Business Affairs of Sir Julius Caesar]. *Brecht-Handbuch: In 5 Bd. Bd. 3 (Prosa, Filme, Drehbücher) – Brecht Handbook: In 5 vols. vol. 3 (fiction, films, screenplays)* / [ed. by Jan Knopf]. Stuttgart; Weimar; Metzler. P. 282–313. (in German)
17. Kindlers Literatur Lexikon. [Kindler's Literature Lexicon]. URL: https://www.wikiwand.com/de/Die_Gesch%C3%A4fte_des_Herrn_Julius_Caesar (date of application: 15.01.2023). (in German)
18. Literaturkritik : "Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar" oder die Entzauberung der Res Publica. [Literary criticism : "The Business Affairs of Sir Julius Caesar" or the disenchantment of the Res Publica]. Posted on August 18, 2015 by Mesut Bayraktar. URL: <https://nous-online.net/2015/08/18/die-geschaefte-des-herrn-julius-caesar-oder-die-entzauberung-der-res-publica-bertolt-brecht/> (date of application: 14.01.2023). (in German)
19. Osborne Charles. A Translator's Perspective on Die Geschäfte des Herrn Julius Caesar [A Translator's Perspective on The Business Affairs of Herr Julius Caesar]. // The Brecht Yearbook / Das Brecht-Jahrbuch 42 Recycling Brecht. Pp. 256-264. Published online by Cambridge University Press: 09 April 2021. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/brecht-yearbook-das-brechtjahrbuch-42/translators-perspective-on-die-geschaefte-des-herrn-julius-caesar/864A25A6DF4170BF571A9620D6E7242D> (date of application: 14.01.2023). (in English)